

O ZWIĄZKACH EWALUACJI I SOCJOTECHNIKI*

Piotr Ozierański
Student Instytutu Socjologii UW

WPROWADZENIE

Badania ewaluacyjne są młodym, lecz coraz bardziej popularnym obszarem praktyki badawczej w Polsce. W opublikowanym na łamach „Polityki Społecznej” artykule „Rola ewaluacji w usprawnianiu działań” Dorota Pawluś wyraża pogląd o innowacyjnym charakterze ewaluacji, który przejawia się zarówno w koncepcji, jak i metodologii badań (Pawluś 2005). Równocześnie autorka wskazuje, że podstawowym warunkiem zaistnienia ewaluacji w naszym kraju była integracja z Unią Europejską. Warto zadać pytanie, czy opinia o wyjątkowości badań ewaluacyjnych nie została sformułowana nazbyt pochopnie.

Silnych argumentów na rzecz tez postawionych w przywołanym artykule powinno dostarczyć porównanie ewaluacji z innymi kierunkami badań zajmującymi się podejmowaniem decyzji w sprawach publicznych, m.in. *policy science*, *policy studies* lub *policy analysis*. Za zasadnością dokonywania takich zestawień przemawia prawidłowość opisana przez Jerzego Szackiego: *Jeśli nawet mamy niekiedy do czynienia z całkiem nowymi wynalazkami, jak lubią to sobie wyobrażać niektórzy nowatorzy, chodzi o pomysły, które bądź były już wcześniej znane w innej wersji bądź są od wcześniejszych badań zależne przez negację* (2002, s. 11).

Szczególnie interesującym punktem odniesienia dla ewaluacji jest socjotechnika, nurt badań rozwijany w Polsce przez Adama Podgóreckiego i jego współpracowników od połowy lat 60. Niepamięć o osiągnięciach socjotechniki sprawia, że – wbrew pozorom – przynajmniej część współczesnych koncepcji ewaluacyjnych mogła być wcześniej rozwijana w ramach studiów zapoczątkowanych przez Adama Podgóreckiego.

Podejmując próbę zestawienia socjotechniki i ewaluacji, trzeba posłużyć się określonym narzędziem analitycznym. Będzie nim zmodyfikowana metoda klasyfikacji badań ewaluacyjnych, zaproponowana przez Davida Nevo (1997, s. 52).

Dążąc do wyraźnego zarysowania cech charakterystycznych obu typów badań, warto skoncentrować się na porównaniu następujących problemów:

- 1) definicje,
- 2) powstanie i rozwój,
- 3) funkcje,
- 4) obiekty sterowania i wartościowania,
- 5) odbiorcy rekomendacji,
- 6) tok postępowania celowościowego i proces ewaluacji,
- 7) metody badawcze.

Zastosowanie powyższego schematu porównawczego należy poprzedzić dwoma zastrzeżeniami. Po pierwsze, socjotechnika i ewaluacja charakteryzują się znaczną złożonością teoretyczną, co sprawia, że trudno ustalić zakres koncepcji poddawanych analizie. Po drugie, w obrębie obu kierunków współwystępują odmienne sposoby konceptualizacji tych samych zagadnień. Koniecznością staje się zatem arbitralny wybór porównywanych koncepcji. Ogólnie rzecz ujmując, zasadniczym celem będzie uwydatnienie zasadniczych podobieństw i różnic między socjotechniką i ewaluacją.

DEFINICJE

Najbardziej ogólna definicja socjotechniki głosi, że zajmuje się [ona] *zmianami społecznymi będącymi rezultatem świadomej i celowej aktywności* (Podgórecki 1966, s. 9). Zakres zainteresowań socjotechniki można precyzować na trzy sposoby (Czapów, Podgórecki 1972, s. 9–10). Najszersze ujęcie odnosi się do dostarczanych przez nauki społeczne technik i metod, które znajdują zastosowanie w planowaniu zmian społecznych. Po drugie, socjotechnika (inżynieria społeczna) może być rozumiana jako odrębna nauka praktyczna, której przedmiotem jest rozwijanie procedury postępowania celowościowego. W trzecim, najważszym rozumieniu, socjotechnika utożsamiana jest z samym tokiem postępowania celowościowego, rozumianym jako sposób osiągania zamierzonych celów, opierając się na przyjmowanym systemie wartości i zweryfikowanych twierdzeniach teoretycznych.

W przypadku ewaluacji mamy do czynienia z wieloma, często konkurencyjnymi definicjami. Biorąc pod uwagę kryterium pełnionych przez nie funkcji, definicje ewaluacji można podzielić na „osądzające” oraz akcentujące wkład ewaluacji w procesy podejmowania decyzji. W pierwszej grupie znalazła się definicja Ralpha Tylera, określająca ewaluację jako *proces zmierzający do stwierdzenia, w jakim stopniu*

* Autor dziękuje dr. Pawłowi Poławskiemu z Instytutu Socjologii UW za inspirujące rozmowy na temat relacji łączących ewaluację i socjotechnikę.

złożone cele edukacyjne są rzeczywiście realizowane (cyt. za: Nevo 1997, s. 52). Do drugiej grupy należy definicja Lee Cronbacha, określająca ewaluację jako *proces określania, gromadzenia i prezentowania użytecznych informacji pozwalających na ocenę alternatyw, jakie ma przed sobą osoba podejmująca decyzję* (cyt. za: Simons 1997, s. 35).

Zarówno w przypadku socjotechniki, jak i ewaluacji mamy do czynienia z różnymi zakresami definicyjnymi oraz z niejednakowym rozkładaniem akcentów w obrębie poszczególnych definicji. W każdej z nich obecne są jednak dwa założenia (Kubin 1998, s. 135). Pierwsze z nich dotyczy przekonania o możliwości celowego wpływania na bieg zdarzeń społecznych. Drugie z kolei kładzie nacisk na potrzebę wykorzystania wiedzy uzyskiwanej przez nauki społeczne dla ulepszenia życia zbiorowego.

Z powyższymi założeniami można dyskutować, co nie zmienia faktu, że ich przyjęcie stanowi teoretyczną podstawę prowadzenia badań w obrębie socjotechniki i ewaluacji.

POWSTANIE I ROZWÓJ

Społeczny kontekst powstania socjotechniki i ewaluacji był wyznaczany przez przebiegające w XIX i XX wieku procesy modernizacyjne. Industrializacja, urbanizacja, demokratyzacja *zrodziły zapotrzebowanie na wiedzę społeczną pozwalającą manipulować ludźmi i symbolami tak jak rzeczami* (Amsterdamski 1999, s. 299). Tezę o wspólnym zakorzenieniu w procesach przeobrażeń struktury społecznej potwierdza przybliżony moment narodzin socjotechniki i ewaluacji, przypadający na przełom XIX i XX wieku (Guba, Lincoln 1989, s. 22; Podgórecki 1966, s. 27).

Z drugiej strony socjotechnika i ewaluacja wywodzą się z odrębnych tradycji naukowych. Socjotechnika to myśl rodzima, inspirowana koncepcjami L. Petrażyckiego (polityka prawa), T. Kotarbińskiego (prakseologia), S. Ossowskiego (techniki działań społecznych), chociaż do grona jej protoplastów zaliczają się również K. Popper (cząstkowa inżynieria społeczna) i R. Pound (prawo jako narzędzie zmiany społecznej).

Powstanie nowoczesnej ewaluacji wiąże się z osobą R. Tylera, zaś dalszy rozwój jest zasługą m.in. M. Scriven'a (np. koncepcja *goal-free evaluation*) czy R. Stake'a (ewaluacja responsywna, studium przypadku).

Wspólną cechą rozwoju socjotechniki i ewaluacji jest dyskusja na temat własnej naukowości. Określenie, czy posiadają one charakter nauki, a konkretniej – nauki praktycznej, powinno wiązać się ze spełnieniem kryteriów, tj. formułowanie przepisów na wytwarzanie określonych obiektów, uzyskiwanie wiedzy traktowane jako wartość instrumentalna, ograniczenie autonomii badań przez czynniki pozanaukowe (Amsterdamski 1994, s. 135–140).

Badacze zajmujący się socjotechniką i ewaluacją wielokrotnie odnosili się do tego problemu (Podgórecki, Czapów 1972, s. 18; Simons 1997, s. 21). Wspólnym rysem ich rozważań jest przychylenie się do stanowiska, że zasługują one na miano nauki. Autorzy zaznaczają, że są to młode dyscypliny, lecz ich dynamiczny rozwój wskazuje na bliskie osiągnięcie stadium dojrzałości. Jednym z możliwych wyjaśnień dla przyjmowania takiego stanowiska jest wskazanie na okoliczność, że potwierdzenie statusu naukowości

wiąże się z uznaniem autorytetu, prestiżu i odrębności określonej dyscypliny.

Przedstawiona powyżej zbieżność stanowisk nie powinna przystaniać istotnej różnicy między formowaniem się socjotechniki i ewaluacji jako odrębnych dyscyplin. Wydaje się bowiem, że ich stadia rozwojowe przybrały odwrotną kolejność. W przypadku ewaluacji mielibyśmy do czynienia najpierw z działalnością zmierzającą do rozwiązania konkretnych problemów praktycznych (np. zagadnień organizacji produkcji przemysłowej), po której następowała faza powstawania instytucji zajmujących się owymi problemami (instytuty, agencje badawcze), na końcu zaś pojawiała się nadbudowa w postaci refleksji teoretycznej (koncepcje i instrumenty prowadzenia badań).

Kształtowanie się socjotechniki przebiegało według odmiennego schematu: w pierwszej kolejności pojawił się zamysł teoretyczny (program tworzenia nowej dyscypliny ogłoszony w *Zasadach socjotechniki*), następnie formułowanie rekomendacji dla rozwiązywania problemów szczegółowych (wyłożone w kolejnych tomach *Socjotechniki*), uwieńczone instytucjonalizacją (za jej oznaki wolno uznać powstanie Sekcji Socjotechniki przy PTS oraz utworzenie Instytutu Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji). Trzeba zaznaczyć, że tak ujęte interpretacje rozwoju socjotechniki i ewaluacji posiadają charakter schematyczny i są próbą uchwycenia ogólnych prawidłowości.

Podsumowując, ewaluacja i socjotechnika powstały pod wpływem modernizacji struktury społecznej. Chociaż czerpały inspiracje z odmiennych tradycji intelektualnych, to w podobny sposób postrzegały swoją rolę w społeczeństwie, o czym świadczą silne aspiracje do statusu naukowości. Dążenie do bycia odrębną dyscypliną jest zjawiskiem tym bardziej wyraźnym, że pojawiło się mimo odmiennego przebiegu procesu instytucjonalizacji obu dyscyplin.

FUNKCJE

Helen Simons (1997, s. 22–23) wspomina o dwu funkcjach badań ewaluacyjnych: formatywnej (usprawnianie aktualnie podejmowanych działań) i konkluzywnej (dostarczanie wskazówek ułatwiających wybór między dostępnymi alternatywami). David Nevo (1997, s. 54) proponuje uzupełnienie tej klasyfikacji o dwie kolejne funkcje: społeczno-polityczną (wpływanie na postrzeganie określonych zjawisk, budowa „kultury ewaluacyjnej”) oraz administracyjną (ocena dokonań podwładnych, środek umacniania struktur hierarchicznych). Ewaluacja może zatem służyć działaniom bezpośrednio związanym z programem (usprawnianie, wybór), jak również ułatwiać realizację zadań w jego otoczeniu społecznym (kształtowanie świadomości społecznej, sprawowanie władzy).

Zadania socjotechniki należy rozpatrywać w kontekście funkcji przypisanych naukom społecznym (Podgórecki 1974, s. 561). Po pierwsze, biorą one udział w kształtowaniu świadomości społecznej, dostarczając ludziom racjonalnych narzędzi opisu rzeczywistości. Po drugie, uczestniczą w stawianiu prognoz, które – pośrednio – oddziałują na kierowanie procesami społecznymi. Jednak dopiero trzecia funkcja nauk społecznych – formułowanie dyrektyw racjonalnego działania – wiąże się bezpośrednio z domeną socjotechniki.

Inżynieria społeczna posiada trzy podstawowe funkcje (Czapów, Podgórecki 1972, s. 32). Pierwsza z nich – projektująca – wiąże się z przygotowaniem koncepcji przyszłych pozytywnych przekształceń społecznych. Druga funkcja posiada charakter korygujący i jest ukierunkowana na wadliwie działające rozwiązania społeczne. Ostatnia – prewencyjna – funkcja inżynierii społecznej sprowadza się do zapobiegania powstawaniu rozwiązań niepożądanych.

Taki sposób ujęcia zadań socjotechniki świadczy o tym, że odnosi się ona zarówno do aktualnie istniejących, jak i projektowanych instytucji społecznych – poprzez wspomaganie albo zapobieganie ich powstaniu.

Wyraźne jest podobieństwo podstawowych zadań ewaluacji i socjotechniki. Obie dyscypliny przedmiotem swojego zainteresowania czynią planową zmianę społeczną – czy to poprzez projektowanie przyszłych, czy to przez modyfikowanie rozwiązań obecnie istniejących. W odróżnieniu od ewaluacji funkcja „społeczno-polityczna” została przez Adama Podgóreckiego zarezerwowana dla szeroko rozumianych nauk społecznych. Wpływanie na świadomość socjotechnika traktowała instrumentalnie, jako środek do osiągnięcia konkretnych celów zbiorowych.

OBIEKTY STEROWANIA VS. OBIEKTY WARTOŚCIOWANIA

W centrum zainteresowania socjotechniki znajdują się obiekty społeczne poddawane sterowaniu: zbiorowości i grupy społeczne (Czapów 1974, s. 15). W pierwszym przypadku sterowanie odwołuje się do cech wspólnych jednostkom, a jego rezultatem są nie powiązane bezpośrednio zachowania indywidualne. W odniesieniu do grupy sterowanie dotyczy łączącej jej członków więzi. Ze względu na rozmiary obiekty oddziaływania dzielą się na małe i wielkie struktury społeczne (Podgórecki 1966).

Klasyfikację obiektów poddawanych ewaluacji przedstawili John Owen i Patricia Rogers: programy, polityki społeczne (*policies*), organizacje, produkty i jednostki (1999, s. 24–37). Warto zastanowić się, na ile są one zbieżne z obiektami oddziaływania socjotechnicznego. Program stanowi przykład celowej zmiany społecznej, do projektowania której może włączyć się socjotechnika. Obiektem oddziaływania byłoby grupa wykonawców lub odbiorcy programu.

Podobnie, jak w przypadku programu, socjotechnika może zostać zastosowana w stosunku do realizatorów lub odbiorców polityki społecznej, przy czym ich zasięg jest znacznie szerszy. Z kolei teoria zarządzania, jedna z gałęzi socjotechniki, znajduje zastosowanie w kształtowaniu relacji między grupami tworzącymi organizację. Dwa pozostałe obiekty ewaluacji – produkty i jednostki – wykraczają poza przedmiotowy zasięg oddziaływania socjotechnicznego.

Z zestawienia obiektów poddawanych oddziaływaniu socjotechnicznemu oraz ewaluacji wynikają dwa wnioski. Po pierwsze, zakres obiektów poddawanych ewaluacji jest szerszy niż obiektów poddawanych sterowaniu. Wynika to z faktu, że socjotechnika zajmuje się oddziaływaniem na grupy i zbiorowości – oddziaływanie na jednostki realizuje się w obrębie psychotechniki, zaś na przedmioty materialne – w obrębie technologii. Po drugie, w pewnych obszarach zakresy te pokrywają się, co stwarza możliwość jednoczesnego stosowania zabiegów socjotechnicznych i ewaluacyjnych.

ODBIORCY REKOMENDACJI SOCJOTECHNICZNYCH I EWALUACYJNYCH

Najważniejszym odbiorcą dyrektyw socjotechnicznych są decydenci. Analiza relacji łączących socjotechników z przedstawicielami władzy stała się podstawą wyróżnienia trzech jej zasadniczych koncepcji (Podgórecki 1968, s. 30). W modelu klasycznym zadanie socjotechnika polega na opracowaniu i przedłożeniu decydentowi zespołu dyrektyw praktycznych, z wyłączeniem zainteresowania ich realizacją. W modelu klinicznym socjotechnik podejmuje głębszą kooperację z zamawiającym. Antycypując jego opór przed implementacją dyrektyw, poprzez perswazję stara się doprowadzić do tego, by zostały one zaakceptowane i zrealizowane. Specyfika modelu eksperymentalno-interwencyjnego polega na samodzielnym zwróceniu się socjotechnika do rozmaitych grup społecznych ze wskazaniem na potrzebę działania socjotechnicznego oraz wiążące się z nim straty i korzyści.

Pobieżny przegląd powyższych modeli sugeruje, że sterowanie społeczne nie jest instrumentem przeznaczonym do wyłącznego użytku decydentów. Socjotechnik może podejmować próby wpływania na proces implementacji sporządzonych przez siebie rekomendacji lub też podejmować niezależne od decydentów projekty interwencji społecznych.

Odpowiedź na pytanie, komu służy ewaluacja wiąże się z tym, jaką jej definicję przyjmujemy. Jeśli celem ewaluacji jest usprawnienie procesów podejmowania decyzji, to zadanie ewaluatorów polega na skonstruowaniu raportu odpowiadającego potrzebom decydenta. Wkład ewaluacji w procesy polityczne może polegać zarówno na prezentowaniu rekomendacji, jak i na funkcji edukacyjnej. W tym drugim przypadku cel ewaluacji polega na pobudzaniu dyskusji zwiększającej zrozumienie dla realizowanej zmiany społecznej.

Odmianą koncepcję ewaluacji prezentują Egon Guba i Yvonna Lincoln (1989), wskazując, że powinna ona służyć szeroko rozumianej grupie osób zainteresowanych w przeprowadzeniu ewaluacji (*stakeholders*). Przyjęcie tego modelu prowadzi do odebrania decydentom uprzywilejowanej pozycji w procesie ewaluacyjnym.

Uwikłanie w procesy decyzyjne sprawia, że socjotechnika i ewaluacja stają wobec konieczności określenia swojego stosunku do decydentów. W obu przypadkach pojawia się model kliniczny, związany z edukowaniem decydentów, jak również widoczne są tendencje do osłabiania ich dominującego wpływu na projektowanie zmian społecznych.

PROCES EWALUACJI I TOK POSTĘPOWANIA CELOWOŚCIOWEGO

Istota nauk praktycznych – pisał Adam Podgórecki – *polega na toku postępowania celowościowego, toku działania swoistego, do niczego innego sprowadzić się nie dającego* (1970, s. 14). Z metodologicznego punktu widzenia tok postępowania celowościowego, obejmujący reguły skutecznego działania, składa się z czterech etapów.

Pierwszy polega na ustaleniu wartości istotnych dla planowanej zmiany społecznej, tzn. ich ujawnianiu i porządkowaniu. Drugi etap określany jest mianem diagnozy społecznej i koncentruje się na uchwyceniu współwystępowania różnych zjawisk lub łączących je

zależności przyczynowych. Trzeci to zastosowanie twierdzeń teoretycznych do formułowania dyrektywy socjotechnicznych. Ten właśnie fragment toku postępowania celowościowego najlepiej wyraża scjentyficzny zamysł, zmierzający do budowy nauki praktycznej na pewnym fundamencie zweryfikowanych twierdzeń o ustalonym zakresie obowiązywania (por. Ossowski 1983). Ostatni etap stanowi ocena skutków działania, dokonywana zarówno *ex post*, jak i *ex ante*, oparta na analizie kosztów i korzyści.

W miarę upływu lat wyraźna stała się tendencja do specjalizacji badaczy zajmujących się socjotechniką – *każda z faz tej procedury jest dzisiaj niemal odrębną specjalnością* (Kubin 2000, s. 9).

Przebieg procesu ewaluacji różni się stosownie do przyjmowanych podstaw teoretycznych. Warto zwrócić uwagę na cechy procesu „zracjonalizowanej” ewaluacji, który wydaje się w największym stopniu odpowiadać strukturze postępowania celowościowego. W tym ujęciu sprowadza się ona do kilku czynności: wyboru kryteriów oceny obiektu, dokładnego ich zdefiniowania, określenia klasy porównawczej, ustaleniu stopnia, w jakim ewaluowany obiekt odpowiada kryteriom. Po przejściu tych kroków ewaluator powinien potrafić określić wartość określonego obiektu. Przedstawiona procedura może przebiegać w trzech momentach interwencji społecznej: *ex ante*, podczas programu oraz *ex post*.

Porównanie modelowych ujęć postępowania celowościowego oraz procesu ewaluacji pozwala wysnuć wnioski, że ewaluacja wspiera socjotechnikę na etapie ustalania wartości, diagnozy społecznej oraz oceny skutków działania. Odrębność i specyfika postępowania socjotechnicznego sprowadza się do etapu formułowania dyrektyw postępowania, ponieważ naczelnym celem socjotechniki jest odpowiedź na pytanie, jak działać skutecznie. Na to pytanie nie udzielą odpowiedzi ani ekspertyza diagnostyczna, ani ekspertyza wartości (Kwaśniewski 2002, s. 82).

METODY BADAWCZE

W badaniach ewaluacyjnych znajdują zastosowanie dwie grupy metod: „eksperymentalne” i „naturalistyczne”. Pierwsza opiera się na paradygmacie pozytywistycznym, stosuje sztywne schematy badawcze, koncentrując się na rzetelności pomiaru. Podstawowym celem jest ustalenie stosunku nakładów poniesionych na realizację programu do jego efektów. Alternatywę dla metod eksperymentalnych stanowi ewaluacja naturalistyczna, charakteryzowana przez kontekstualne i całościowe traktowanie ewaluowanego obiektu. Jej wyróżnikami są charakteryzujące się znaczną elastycznością metody jakościowe. Ewaluacja naturalistyczna zorientowana jest na poznanie interpretacji uczestników programu.

Socjotechnika posługuje się szerokim wachlarzem metod ilościowych i jakościowych, o czym świadczy analiza opracowań zawartych w kolejnych tomach *Socjotechniki*. Jako przykłady metod ilościowych można wymienić analizę oficjalnych statystyk, wskaźników makroekonomicznych, badań sondażowych. Do metod jakościowych należą wywiady pogłębione czy też analiza treści przepisów prawnych. Jako odrębną metodę badawczą można wymienić również eksperyment.

Uogólniając, w ewaluacji i socjotechnice znajdują zastosowanie metody badawcze nauk społecznych. W obu przypadkach dominuje podejście eklektyczne

związane z integracją różnych technik badawczych. Można zaobserwować, że wybór konkretnych metod wiąże się bądź z przyjętymi założeniami ontologicznymi czy epistemologicznymi (np. w wypadku ewaluacji naturalistycznej), bądź z celem realizowanych badań.

PODSUMOWANIE

Podejmując próbę podsumowania wzajemnych związków między ewaluacją i socjotechniką, można stwierdzić, że wiele koncepcji rozwijanych w ramach obydwu kierunków okazało się wspólnych. Co więcej, podobieństwa nie dotyczą kwestii powierzchownych, lecz elementów przesądzających o charakterze prowadzonych badań. Podobne są założenia teoretyczne tkwiące u podstaw obu kierunków, rozważania na temat własnej naukowości, charakter uczestnictwa w procesie interwencji społecznej, stosunek do decydentów oraz interdyscyplinarny charakter.

Nie oznacza to, że socjotechnika i ewaluacja są kierunkami tożsamymi, w odmienny sposób bowiem przebiegał proces ich instytucjonalizacji; wywodzą się też z różnych tradycji naukowych. Podstawowa różnica między nimi polega na tym, że socjotechnika zajmuje się oddziaływaniem, zaś ewaluacja – wartościowaniem. Użyteczność ewaluacji dla dokonywania diagnozy społecznej oraz diagnozy wartości zapewnia jej ważne miejsce w procedurze postępowania celowościowego. Mimo to o jego unikalnym charakterze decyduje etap formułowania dyrektyw socjotechnicznych. Z drugiej strony trzeba pamiętać, że ewaluacja bada również obiekty znajdujące się poza polem zainteresowania socjotechniki.

W bieżącym roku upływa 40 lat od wydania *Zasad socjotechniki*. Warto pamiętać o jej osiągnięciach – pod wieloma względami nie ustępują bowiem koncepcjom współczesnym. Zachętę do twórczego traktowania socjotechniki można odnaleźć w pracach Stanisława Ossowskiego. Twórca socjologii na Uniwersytecie Warszawskim ważną osobliwość nauk społecznych upatrywał w tym, że koncepcje rozwijane przez poprzednie pokolenia badaczy nie podlegają szybkiej dezaktualizacji. *Dzieła starych pisarzy, (...) wydają się niekiedy bardziej instruktywne i wnikliwe niż niejedna pozycja socjologiczna naszych czasów o znanym nazwisku* (Ossowski 1983, s. 141).

LITERATURA

- Amsterdamski S. (1999), *Nauka w: Encyklopedia socjologii*, t. 2, red. Zbigniew Bokszański i in., Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Amsterdamski S. (1994), *Tertium non datur*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Czapów Cz. (1974), *Elementy funkcjonalności instytucji, w: Socjotechnika. Funkcjonalność i dysfunkcjonalność instytucji*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Czapów Cz., Podgórecki A. (1972), *Socjotechnika – podstawowe pojęcia i problemy*, w: A. Podgórecki (red.), *Socjotechnika. Style działania*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Guba E., Lincoln Y. (1999), *Fourth Generation Evaluation*, SAGE Publications, Newbury Park, London, New Delhi.
- Kubin J. (1998), *Diagnoza społeczna*, w: *Encyklopedia Socjologii*, red. Zbigniew Bokszański i in., Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Kwaśniewski J. (2002), *Socjologia stosowana*, w: *Encyklopedia socjologii*, t. 4, red. Zbigniew Bokszański i in., Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Nevo D. (1997), *Konceptualizacja ewaluacji edukacyjnej*, w: L. Korporowicz (red.), *Ewaluacja w edukacji*, Oficyna Naukowa, Warszawa.

Owen J., Rogers P. (1999), *Program Evaluation. Forms and Approaches*, SAGE Publications, London, New Delhi.

Ossowski S. (1983), *O osobliwościach nauk społecznych*, PWN, Warszawa.

Pawluś D. (2005), *Rola ewaluacji w usprawnianiu działań*, „Polityka Społeczna” 2005, nr 5–6, Warszawa.

Podgórecki A. (1966), *Zasady socjotechniki*, Wiedza Powszechna, Warszawa.

Podgórecki A. (1968), *Pięć funkcji socjologii*, w: A. Podgórecki (red.), *Socjotechnika. Praktyczne zastosowania socjologii*, Książka i Wiedza, Warszawa.

Podgórecki A. (1970), *Logika praktycznego działania*, w: A. Podgórecki (red.), *Socjotechnika. Jak oddziaływać skutecznie?*, Książka i Wiedza, Warszawa.

Podgórecki A. (1974), *Rola nauk humanistycznych w sterowaniu procesami zmiany społecznej (strategia społecznej zmiany)*, w: A. Podgórecki (red.), *Socjotechnika. Funkcjonalność i dysfunkcjonalność instytucji*, Książka i Wiedza, Warszawa.

Simons H. (1997), *Specyfika i rozwój studiów ewaluacyjnych*, w: L. Korporowicz (red.), *Ewaluacja w edukacji*, Warszawa.

Szacki J. (2002), *Historia myśli socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.